

ОСОБИСТІСНА РЕФЛЕКСІЯ ЯК СКЛАДОВА ПРОЦЕСУ ПОДОЛАННЯ КРИЗ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

Розглянуто специфіку та особливості перебігу деяких криз професійного становлення майбутніх психологів під час навчально-виховного процесу у виші, а також їхнього психологічного подолання. Проаналізовано можливість використання у цьому процесі зрілості самосвідомості, професійної самоідентифікації, особистісної рефлексії, психотехнології, що охоплюють і особистісні ресурси, і ресурси соціального середовища.

Ключові слова: кризи професійного становлення, психологічне подолання, особистісна рефлексія.

Постановка проблеми. У сучасних умовах кризового суспільства загострюється проблема зайнятості населення. Характерною для сучасної ситуації на ринку праці є проблема недостатньо сформованої професійної ідентичності випускників вищих навчальних закладів, що обумовлено низкою причин: неспроможністю сучасної молоді справді бути суб'єктом власного професійного і життєвого становлення; відсутністю справжньої професійної самоідентичності, яка забезпечує «зживання» особистості з професією та ін. Це, своєю чергою, може бути результатом невдало подоланої нормативної кризи професійного становлення. Розв'язання цієї проблеми може бути забезпечено завдяки зрілій самосвідомості й позитивній рефлексивності особистості, котрі мають бути сформовані у майбутніх психологів у процесі професійного становлення в студентські роки. Під час розгляду особливостей професійного становлення, виняткового значення набувають дослідження особливостей рефлексивного розвитку на етапі вищівської професійної підготовки, розвитку професійного мислення, свідомості та самосвідомості майбутніх психологів як тих феноменів, від яких залежить належна продуктивність психологічної освіти.

Стан дослідження. Сучасні вітчизняні дослідження присвячені різним аспектам досліджуваної проблеми. Наразі вивчаються: соціально-психологічні чинники становлення професійної самосвідомості студентів (Н. І. Машенко [11]), особливості формування Я-концепції в професійному становленні особистості (В. О. Швидкий [15]), рефлексія професійного становлення в студентські роки М. Ю. Варбан [3–5]), особливості професійної рефлексії (А. М. Веремчук [6];

Н. Ю. Воляннюк [7]; В. В. Демський [8]), особистісна рефлексія як ресурс психологічного подолання (С. О. Варбан [2]), особливості самореалізації особистості в умовах професійної кризи (Н. М. Пилипенко [13]), кризи професійного становлення (Е. Ф. Зеєр [9–10]), психологія професійно обумовлених криз (Е. Е. Симанюк [14]) тощо. Однак у наукових публікаціях, на наш погляд, ще недостатньо висвітлена роль саме особистісної рефлексії в процесі психологічного подолання криз професійного становлення в студентські роки.

Мета статті – аналіз виявлення особливостей використання рефлексії в процесі психологічного подолання криз професійного становлення.

Виклад основних положень. Визнано, що під час професійної підготовки чимало студентів переживають розчарування в одержуваній професії. Це виявляється у незадоволенні окремими навчальними предметами, сумнівах щодо правильності професійного вибору, зниженні інтересу до навчання, підсиленні психічної напруженості, дезінтеграції професійних орієнтацій, установок, позицій. Тобто спостерігається так звана *криза професійних експектацій (очікувань)*, яка за характером є нормативною кризою професійного становлення особистості. Зазвичай ця криза чітко проявляється в першій та останній роки професійного навчання. Основними факторами, що обумовлюють кризу професійних експектацій, на думку Ф. Е. Зеєра, є: труднощі професійної адаптації, необхідність освоєння нової провідної діяльності, розбіжність між професійними очікуваннями та реальною дійсністю тощо. Переживання кризи супроводжується рефлексією, ревізією навчально-професійної ситуації, аналізом своїх можливостей та здібностей тощо, а сам *процес подолання криз* є активним, результативним внутрішнім процесом, що дозволяє реально перетворювати професійно обумовлену психологічну ситуацію розвитку особистості. Найбільш популярними способами подолання цієї кризи є: активізація професійних зусиль, коригування мотивів навчання та «Я-концепції», спроби змінити місце навчання або майбутню спеціальність [9]. На нашу думку, з огляду на сучасну ситуацію на українському ринку праці, можна визначити ще низку суперечностей, характерних для вітчизняної вищої освіти і які сприяють виникненню криз професійного становлення особистості: *по-перше*, це незбіги між можливостями одержання якісної освіти в умовах комерціалізації вищих навчальних закладів і зростаючими вимогами до професіонала, його компетентності з боку «замовника»; *по-друге*, це суперечності між принципами і методами навчального процесу (які не сприяють ефективному «вживанню» в професію, досягненню ідентичності особистості з професією) та

специфічними особливостями студентського віку (домінування у свідомості екзистенціальних питань, визначення своєї унікальності і самотності, становлення авторства, розвиток рефлексії); *по-третє*, це неузгодження між потребою суспільства у фахівців такого профілю загалом і непотрібністю їх у такій кількості.

Ці суперечності обумовлюють непевність, «розмитість» ціннісних уявлень про професію, обмеженість, вузькість самовизначення в професії, інфантильність, незрілість професійної самосвідомості, а як результат – неготовність до професійної самореалізації. Тобто відбувається «відторгнення» особистості від професії.

Змістом *кризи професійної самоідентичності* в студентському віці є також загострення протиріч, що є в основі динаміки професійного становлення. Це, зокрема, неузгодженості між потребою у професійному самовизначенні (яка у різних випадках може виражатися як потреба набуття певного соціального статусу, самореалізації в діяльності, самоствердження в професійному середовищі) і відсутністю необхідних професійних знань, умінь і навиків для її задоволення.

У процесі навчально-професійної діяльності виникають незбіги між досвідом навчальної роботи в школі і новими вимогами до навчання у цьому навчальному закладі. Глибина цього протиріччя має індивідуальний характер і залежить від внутрішньоособистих (мотивації вибору професії, установки на навчання, рівня особистісної активності та ін.) і об'єктивних чинників, що визначають характер навчально-професійної діяльності (наприклад, «дух» вищого навчального закладу, спрямованість групи, особливості форм і методів навчання, професійної практики тощо). Можливою формою прояву цього протиріччя є невідповідність уявлень особистості про себе як суб'єкта навчання ідеалові, створеному на основі нормативних вимог і логіки побудови навчального процесу в конкретному навчальному закладі.

У студентському середовищі існує також і об'єктивні неузгодженості між уявленнями особистості про обрану професію (освіта, умови, оплата роботи тощо) та її реальною сутністю. Ступінь виразності залежить від того, наскільки адекватні ці дані. Така суперечність пов'язана зі специфікою юнацької життєвої і професійної перспективи, що ґрунтується на високому рівні домагань, безкомпромісності у виборі цілей, їх ідеалізації.

К. Г. Юнг називав це «ілюзіями, що контрастують із дійсністю» та «неправильними уявленнями, які не відповідають зовнішнім умовам, із якими людина зіштовхується». Часто це пов'язано із надто великими очікуваннями, з недооцінкою зовнішніх труднощів або ж із необґрунтованим оптимізмом чи негативізмом [5].

Подолання суперечностей професійної самоідентичності та криз професійного становлення студентської молоді може бути забезпечено, на нашу думку, зрілістю самосвідомості і позитивною рефлексивністю особистості. Відомо, що активна рефлексія, як логічна складова самопізнання й універсальний спосіб побудови ставлення особи до власної життєдіяльності, дає змогу молодій людині усвідомити себе суб'єктом професійного і життєвого становлення, надає її професіоналізації компоненти самостійності, ініціативності, креативності. Відомо, що лише в процесі професійного навчання у вищому навчальному закладі відношення «людина – професія», що дотепер визначалося лише уявленнями особистості про обрану професію (не завжди вичерпними, часто інфантильними, ідеалізованими), розпочинає опосередковуватися необхідністю включення студентів в активну практичну діяльність, формування себе як професіонала, суб'єкта професійного відношення. На цьому етапі розпочинають формуватися образ *«Я як професіонал, що розвивається»* і професійна самоідентичність. Ця самоідентичність містить рефлексивне прийняття і підтвердження внутрішньої і зовнішньої тотожності професіоналам у визначеній сфері трудової діяльності, що відображається у різних образах *«Я»*: *«Я як професіонал»*, *«Мій ідеал професіонала»*, *«Мій спосіб досягнення професійного успіху»* та ін. [3].

Інтенсивність і ефективність формування професійної ідентичності визначається рівнем орієнтації навчально-виховного процесу в конкретному ВНЗ на активне, діяльне, творче включення студентів у навчально-професійну діяльність, а також створення умов для формування і розвитку самосвідомості особистості студента, найперше її логічного компонента – рефлексії (зокрема, професійної).

Загалом поняття *«рефлексія»* (англ. *reflection*) визначається як розумовий (раціональний) процес, спрямований на аналіз, розуміння, усвідомлення себе: власних дій, поведінки, мовлення, досвіду, почуттів, станів, здібностей, характеру, стосунків з іншими людьми й до інших людей, своїх завдань, призначення тощо. Понятійно, процесуально й функціонально рефлексія пов'язана із самоспостереженням, інтроспекцією, ретроспекцією, самосвідомістю [1, с. 569]. Ми, своєю чергою, поділяємо думку про те, що *рефлексія професійного становлення особистості* – це індивідуальна здатність людини виділяти, аналізувати, оцінювати, пізнавати, усвідомлювати свої можливості, особистісні й професійно важливі якості, різні аспекти своєї діяльності й розвитку як професіонала. Це спосіб утримання своєї самосвідомості, свого *«Я»* на складній, активній діяльності – професіоналізації. А також універсальний спосіб побудови ставлення особистості

до свого професійного розвитку, що виражається, з одного боку, у побудові нових образів себе, що реалізуються у вигляді відповідних вчинків, а з іншого, – у набутті більш адекватних знань про себе як професіонала, що розвивається, з їхнім подальшим втіленням у вигляді конкретних дій щодо свого професійного й особистісного зростання.

Рефлексія професійного становлення є механізмом не тільки диференціації в «Я» його різних підструктур (на кшталт «Я як професіонал», «Мій ідеал професіонала», «Я-в-навчанні», «Я-в-професіоналізації» тощо) але й інтеграції «Я» у неповторну цілісність, нерозривну й незвідну ні до однієї з її окремих складових, ні до їхньої механічної сукупності [3, с. 23].

Професійна ідентифікація – це необхідна умова професійної самосвідомості особистості. Вона передбачає прийняття провідних професійних ролей, цінностей та норм, котрі спонукають особистість до ефективної практичної діяльності. Відповідно професійна самоідентичність особистості формується через рефлексію навчально-професійних інтересів, цілей, очікувань, дій, досягнень, результатів, якостей, які утворюють потенціал професіонала, цінностей майбутньої професійної діяльності тощо [5, с. 81]. Формування професійної самоідентичності майбутнього фахівця також передбачає усвідомлення ним своєї соціальної ролі, розуміння очікувань соціуму щодо його професійних функцій та результативності роботи. Саме тому формування позитивної мотивації оволодіння професією, усвідомлення необхідності самопізнання може допомогти студентам у визначенні життєвих цілей, пошуку шляхів їх реалізації, а також у психологічному подоланні різних криз професійного становлення.

Під поняттям «*психологічне подолання*» розуміємо активну, спрямовану на конструктивне розв'язання проблеми взаємодію особистості з ситуацією, характер якої залежить від логіки розвитку й значущості ситуації в житті людини та психологічних можливостей особистості [2].

Подолання охоплює не тільки певну стратегію поведінки, а й особистісні та ресурси середовища.

До ефективних психотехнологій подолання криз, на думку Е. Ф. Зеєра [9] та Е. Е. Симанюк [14], належать:

- рефлексія професійного розвитку;
- тренінги особистісного й професійного росту;
- семінари з розробки альтернативних сценаріїв професійного становлення;
- індивідуальне консультування;
- прогноз бажаних професійних досягнень;

– складання психобіографії й траєкторії професійного становлення особистості.

Зважаючи на положення про те, що юнацький вік є сензитивним до формування особистісної рефлексії, і спираючись на факт активності свідомості студентської молоді, спрямованої на свій внутрішній світ, своє «Я», а також з огляду на невключеність рефлексивних дій у процес навчання у ВНЗ, вважаємо необхідною і вкрай актуальною розробку психологічної моделі «наповнення рефлексивних дій студентів професійним змістом».

Така модель повинна охоплювати усі складові процесу професійного становлення і сприяти розвитку професійного «Я» студентів вищого навчального закладу, зокрема майбутніх психологів, а також допомагати студентам у подоланні відповідних криз професійного становлення.

Основною метою рефлексивної підтримки розвитку особистості в цьому розумінні повинно стати створення сприятливих внутрішніх умов для досягнення повної і зрілої професійної ідентичності. Саме тому першочерговим завданням психології формування особистості професіонала в юності стає психолого-методичне забезпечення розвитку самосвідомості, насамперед рефлексії студентів психологів в умовах навчання.

На наш погляд, доцільним було б уведення до навчального процесу своєрідного рефлексивного тренінгу, який можна було б реалізувати під час проведення практичних занять і самостійної роботи студентів із курсів психолого-педагогічного циклу, із застосуванням спеціальних прийомів розвитку різних аспектів професійної рефлексії. Ці прийоми повинні бути нескладними за змістом та не займати багато часу. Наприклад, як пропонує М. Ю. Варбан [3], можна використовувати проєктивні малюнки, написання творів на відповідну професійну тему або ж заповнення експрес-анкет, які містять питання про особливості професійного становлення особистості на цьому етапі її розвитку та очікування від майбутнього.

Цей тренінг повинен мати характер взаємодії, що розвивається у системі «викладач – студент як майбутній професіонал». Такий підхід дозволяє студентам зайняти активну позицію стосовно усіх етапів тренінгу і дає їм можливість:

- а) активізувати професіоналізацію як процес;
- б) застосовувати екзистенціальні феномени – зміст, цінності, Я-концепцію своєї майбутньої професійної діяльності;
- в) створити цілісний, багатовимірний образ індивідуального професійного життя;

г) проводити психологічно безпечну (безоцінну) діагностику професійно важливих якостей та використовувати її результати для самовдосконалення;

г) одержати обсяжний матеріал для подальшої змістовної аналітичної і концептуальної роботи з активізації і поглиблення професійної та особистісної ідентифікації;

д) сприяти формуванню й становленню *«Я-концепції професіонала»*.

Тренінг дозволить особистості за допомогою рефлексії побачити в собі, розкрити, розгорнути, перевести в конкретні вчинки і дії професійний потенціал. Знання щодо способів і прийомів рефлексії, самопізнання, саморозвитку юна особистість одержує від психолога (викладача), який дає їй моделі рефлексивної діяльності через конкретні методичні прийоми, що мають рефлексивний характер.

Як інструментарій тренінгу доцільно використати рефлексивні техніки та прийоми:

– *прийом «Мій шлях у професію»* (М. Ю. Варбан, О. Б. Старовойтенко [3–5]) – це відкритий опитувальник, що передбачає застосування контент-аналізу. Він містить 5 питань, спрямованих на визначення рівня сформованості таких Я-утворень, як професійні інтереси та плани, проект професіоналізації в майбутньому; образи *«Я-в-навчанні»*, *«Я-в-професіоналізації»* (приклади питань: *Яку професію я завжди хотів для себе?»*, *«Ким я бачу себе у 25 років?»*);

– *техніка «Піраміда професійного росту»* спирається на модель професійної стратифікації П. Сорокіна. Методика становить символічне зображення професійного життя у вигляді вписаної в коло піраміди. Молодим людям пропонують зазначити за допомогою значка «Я» можливі шляхи свого професійного просування. Кількість варіантів кар'єри не обмежується. Метою методики є ознайомлення студентів із різноманітними, суміжними з основною для них професією, спеціальностями. Цей прийом також актуалізує й формує уявлення про етапи кар'єри, професійні очікування. Створюються умови для «культивування» особистісної та професійно-перспективної рефлексії через концептуалізацію шляхів і способів професійного росту;

– *прийом «Самостійна професіоналізація у ВНЗ»*. Студентам пропонується опитувальник закрито-відкритого типу, спрямований на діагностику й розвиток зрілості й активності особистості в професійному становленні. Опитувальник охоплює питання, які є показниками самостійності, ініціативності, творчості, відповідальності дій, вчинків студентів, проблемності у навчанні й професіоналізації, а також шляхи їхнього конструктивного розв'язання. Методика створює активну

рефлексивну ситуацію, що дає змогу студентам побудувати моделі (програми) самостійних, відповідальних дій у навчанні й професійному розвитку) (приклади питань: «Від чого насамперед залежить моє оволодіння професією у ВНЗ?», «Як я вчуся, опановую професію?»);

– *техніка «Метод експертних оцінок і самооцінок якостей професіонала»*. Цей прийом використовується для діагностування суб'єктивної еталонної моделі «Мій ідеал професіонала» і одночасно для формування нової системи знань про професійно важливі якості практичного психолога, своїх потенційних можливостях і побудови образу «Я-Професіонал».

Процедура передбачає ознайомлення студентів психологів із описами узагальнених професійно важливих якостей (ПВЯ), які були класифіковані за 7 комплексами: *комунікабельність, інтелігентність, креативність, емпатійність,*

емоційність, відповідальність, самоставлення. Кожний комплекс містить 5 основних блоків ПВЯ особистості: 1) мотиваційно-потребовий аспект;

2) здібності, уміння, навички; 3) стійкі якості основних психічних процесів; 4) стійкі характерологічні якості; 5) результат діяльності;

– *прийом «Мій символ життєвого успіху»*. Молодим людям пропонують уявити себе в майбутньому й намалювати свій символ життєвого успіху. Створюється активна рефлексивна ситуація, що дозволяє передати через малюнок основні Я-проекції, узагальнити, концептуалізувати своє професійне майбутнє;

– *твір «Яким мені уявляється моє майбутнє життя»*. Методика активізує індивідуально-перспективну рефлексію, дає змогу діагностувати змістовну складову рефлексії професійного становлення майбутніх психологів, що виявляється в таких темах: «Моя креативність», «Моя товариськість», «Моє самоставлення» тощо. Показники, за якими здійснюється аналіз: *а) спрямованість творів* – реальність життя, емоційна забарвленість, ідеалізація, активна позиція в житті, програма життя тощо; *б) кількість тематичних констант*: «Я-моя справа», «Я-моя активність», «Я-інші», «Я-мої почуття», «Я-Я», «Я-мій інтелект», «Я-моя творчість»; *в) кількість представлених тем*: «Моя товариськість», «Моя відповідальність», «Моє самоставлення», «Моя креативність» та ін.

Висновки. Підсумовуючи, можна зазначити, що:

1) рефлексія професійного становлення особистості – це індивідуальна здатність людини виділяти, аналізувати, оцінювати, пізнавати, усвідомлювати свої можливості, особистісні й професійно важливі якості, різні аспекти своєї діяльності й розвитку як професіонала.

Це спосіб утримання своєї самосвідомості, свого «Я» на складній, активній діяльності – професіоналізації;

2) психологічне подолання криз професійного становлення – це активна, спрямована на конструктивне розв’язання проблеми взаємодія особистості з ситуацією, характер якої залежить від логіки розвитку й значущості ситуації в житті людини та психологічних можливостей особистості. Подолання охоплює не тільки певну стратегію поведінки, а й особистісні ресурси (як особистісна рефлексія) та ресурси середовища;

3) найбільш ефективними психотехнологіями подолання криз професійного становлення вважаються: рефлексія професійного розвитку; тренінги собистісного й професійного зростання; семінари з розробки альтернативних сценаріїв професійного становлення; індивідуальне консультування; прогноз бажаних професійних досягнень; складання психобіографії і траєкторії професійного становлення особистості;

4) пропонується модель практичної підтримки в процесі психологічного подолання криз професійного становлення за допомогою рефлексивних технік може застосовуватися для індивідуальної і групової роботи зі студентами.

Перспектива подальшого дослідження проблеми, з точки зору практичної допомоги особистості у подоланні криз професійного становлення, вбачається в розробці та апробації методів діагностики та розвитку особистісної рефлексії, а також рефлексивних технік, що можуть урізноманітнити кількість і якість стратегії подолання.

1. Большой психологический словарь. – 4-е изд., расширенное / сост. и общ. ред. Б. Г. Мещеряков, В. П. Зинченко. – М.: АСТ МОСКВА; СПб.: Прайм-Еврознак, 2009. – 811 с.

2. Варбан Є. О. Особистісна рефлексія як ресурс психологічного подолання / Є. О. Варбан // Вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Психологія. – Х.: ХНПУ, 2010. – Вип. 37. – С. 41–51.

3. Варбан М. Ю. Рефлексія професійного становлення в студентські роки: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Марина Юріївна Варбан. – К., 1999. – 171 с.

4. Варбан М. Ю. Рефлексія професійного становлення в юнацькому віці / М. Ю. Варбан // Практична психологія та соціальна робота. – 1998. – № 6–7. – С. 80–83.

5. Веремчук А. М. Розвиток професійної рефлексії майбутнього вчителя іноземної мови: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук / А. М. Веремчук. – К., 2009. – 20 с.

6. Волянюк Н. Ю. Рефлексивність як детермінанта суб'єктності тренера-викладача / Н. Ю. Волянюк // Соціальна психологія. – 2005. – № 2 (10). – С. 114–127.

7. Гура О. І. Педагогіка вищої школи. Вступ до спеціальності: навчальний посібник / О. І. Гура. – К.: Либідь, 2005. – 224 с.

8. Демський В. В. Психологічні особливості розвитку професійної рефлексії офіцерів-прикордонників: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / Валентин Володимирович Демський. – Хмельницький, 2009. – 20 с.

9. Зеер Э. Ф. Психология профессий: учебное пособие для студентов вузов. – 5-е изд., перераб. и доп. / Э. Ф. Зеер. – М.: Академический проект: Фонд «Мир», 2008. – 336 с. [Электронный ресурс]: – Режим доступа: <http://bookw.narod.ru/zeer.htm>

10. Зеер Э. Ф. Кризисы профессионального становления личности / Эвальд Фридрихович Зеер, Эльвира Эвальдовна Сыманюк // Психологический журнал. – 1997. – № 6. – С. 35–44.

11. Мащенко Н. І. Соціально-психологічні чинники становлення професійної самосвідомості студентів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук / Н. І. Мащенко. – К., 2005. – 18 с.

12. Пеньковська Н. Рефлексія як об'єкт психологічного аналізу / Н. Пеньковська // Психологія і суспільство. – 2000. – № 2. – С. 66–73.

13. Пилипенко Н. М. Вплив кризи професійного становлення на розвиток особистості / Н. М. Пилипенко. – 2005. – № 2. – С. 116–126.

14. Сыманюк Э. Э. Психология профессионально обусловленных кризисов / Э. Э. Сыманюк. – М., 2004. – 320 с.

15. Швидкий В. О. Особливості формування Я-концепції в професійному становленні особистості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук / В. О. Швидкий. – К., 2007. – 16 с.

Легендзевич Г. Я. Личностная рефлексия как составляющая процесса преодоления кризисов профессионального становления будущих психологов

Рассмотрено специфику и особенности протекания кризисов профессионального становления будущих психологов во время учебно-воспитательного процесса в вузе, а также их психологического преодоления. Проанализировано возможность использования в этом процессе зрелости самосознания, профессиональной самоидентификации, личностной рефлексии, психотехнологий, которые охватывают и ресурсы личности, и ресурсы социальной среды.

Ключевые слова: кризисы профессионального становления, психологическое преодоление, личностная рефлексия.

Lehendzevych H. Ya. Transformational reflection as a part of the process of crisis management in professional formation of future psychologists

This paper deals with the specifics and peculiarities of certain professional management of future psychologists and their psychological process, analyzes the use in the process of overcoming personal reflection. The role of personal reflection, it is in the process of psychological crisis management in professional formation of

studentship. The reflection of professional identity formation is seen as an individual person's ability to select, analyze, evaluate, learn, and realize their potential, personal and professionally important qualities of different aspects of his development as a professional and as a way of keeping his identity, his «I» in complex, active work – professionalism.

Psychological crisis management of professional formation is seen in a constructive problem solving interaction with the individual situation, the nature depending on the logic of the situation and the importance of human life and psychological capabilities of the individual. The overcoming process includes not only a strategy of behavior, but also personal resources (both personal reflection) resources and environment. The most effective psychological crisis management of professional formation includes professional development reflection; training for personal and professional growth; workshops to develop alternative scenarios of professional formation; individual counseling; forecast of desired professional achievements; assembly psychobiographies and professional path of identity formation. The proposed model is a practical support in the psychological crisis management of professional formation using reflective techniques that can be used both for individual and group work with students.

It outlines future directions of work on the issue of crisis management in professional development, which is the development and testing of diagnostic methods and the development of personal reflection and reflective techniques that can vary the amount and quality of coping strategies.

Key words: *crisis of becoming a professional, psychological crisis management, personal reflection, professional reflection.*

Стаття надійшла 9 червня 2014 року

УДК 173:821.161.2

В. М. Лисак

ВИХОВНА КОНЦЕПЦІЯ РОДИНИ В ЖИТТІ ТА ТВОРЧОСТІ ГАННИ БАРВІНОК

Висвітлено психолого-педагогічне бачення родини та сімейного виховання у спадщині Г. Барвінок. Окреслено духовні цінності родинного виховання у процесі формування цілісної особистості національно свідомого громадянина українського суспільства. Підтверджено, що справжня українська родина, плідно виховуючи дітей, розвиває у них високий моральний дух і християнські цінності.

Ключові слова: *українська родина, національно-патріотична свідомість, концепція родинного виховання, духовно-релігійні цінності.*

Постановка проблеми визначається логічною та послідовною спрямованістю творчої спадщини Ганни Барвінок у реалістичному розгляді цілісної системи родинного виховання українців у психолого-